

1. FEJEZET

A SZEMLÉLETI VISZONYOK

1. A szemléletpárok

1.1. A szemléletpár fogalma

0. Nem véletlen, hogy első helyen a szemléleti viszonyok problematikájával foglalkozunk. Az orosz igeszemléleti kategória formai és funkcionális alapját a szemléletpárok képezik (az orosz „видовая пара” terminus magyar megfelelőjeként használatos még az „aspektuspár”, „vidpár” vagy az „igepár” megnevezés is). A szemléletpár nemcsak az aspektuskutatás alapvető egysége, de gyakorlati szempontból is megkerülhetetlen fogalom, mivel az igeszemlélet használata nem más, mint aspektusváltás az igepár folyamatos (másképpen: imperfektív) és befejezett (perfektív) igéi között. A mindenkori választás természetesen a különböző beszédhelyzetektől és meghatározott szintaktikai kapcsolatoktól függ, melyek leírására szolgálnak a szabályok. A szabályok kérdéskörét – amint a Bevezetésben jeleztük – a könyv zárófejezetében (is) tárgyaljuk. A vidpár fogalmának meghatározása valamennyi olyan orosz grammatikában megtalálható, amelyben az igeszemlélet kategóriájáról külön is szó esik. A látszólag eltérő definíciókban közös elem, hogy valamely szemléletpár igéi nem különbözhetnek lexikai jelentésükben, a köztük lévő különbség csupán aspektusbeli, lényegében tehát grammatikai. Az esetenként eltérő meghatározások abból is adódhatnak, hogy a szemléletpár igéi egy bizonyos szempontból kétféleképpen interpretálhatók: egyfelől tekinthetők két önálló szónak ugyanabban a lexikai (de eltérő aspektusbeli) jelentésben, másfelől – az ún. „tiszta” párok – felfoghatók úgy is, mint ugyanazon ige két grammatikai (azaz aspektusbeli) alakja. Véleményem szerint az orosz idegen nyelvként tanulók nézőpontjából célravezetőbbnek látszik, ha a szemléletpárokat a szóképzés keretében értelmezzük (ld. többek között az igepárok képzéséről szóló alfejezetet).

1. Azt a körülményt, hogy a két ellentétes szemléletű ige megfelel a lexikai jelentésbeli azonosság követelményének, funkcionális-szintaktikai ellenőrzéssel, egyszerű átalakítási műveletek alkalmazásával lehet igazolni. Az ún. Jurij Maszlov-féle kontroll szerint a kötelező imperfektíválás két esetét tartjuk szem előtt: 1) Ha narratív beszédhelyzetben lehetséges egy múlt idejű befejezett esemény elbeszélő jelenbe (praesens historicumba) való átvitele a mondat értelmének megváltozása nélkül, akkor a két ellentétes szemléletű ige párt alkot. 2) A szemléletpárság igazolására szolgál az iterativitás tesztje is, ugyanis az oroszban az ismétlődő cselekvés maga után vonja a kötelező imperfektíválást. Ilyenkor egy egyszeri befejezett eseményt úgy tüntetünk fel, mint amely többször is végbement. Nyilvánvaló, hogy eközben az ige lexikai jelentése nem változik meg, a módosulás csupán mennyiségi (vö. e tekintetben a főnév egyes és többes számú alakjával ugyanabban a lexikai jelentésben). Példa az első esetre: *Я вошел в свой каби-*

нет и меня сразу **позвали** к телефону → **Вхожу** я в свой кабинет и сразу **зовут** меня к телефону. Példa a második esetre: *Они вовремя закончили работу* → *Они всегда вовремя заканчивали работу*. Az átalakításokkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy bizonyos szemantikai típushoz tartozó ige párok esetén a „befejezett múlt – elbeszélő jelen” átalakítás problémás lehet (pl. *жалеть–пожалеть, относиться–отнестись, пренебрегать–пренебречь*), ugyanakkor a perfektív cselekvés ismétlődőként történő interpretálása (formailag: imperfektíválása) nem esik korlátozás alá.

2. A lexikai jelentés keretében megkövetelt azonosság elfogadásához néhány további megjegyzést kell fűznünk.

1) Amikor ugyanabból az alapigéből különböző ige kötőkkel képezünk párt, kétféle eset lehetséges: a) ugyanabban a jelentésben pusztán árnyalatnyi különbségek figyelhetők meg a más-más prefixummal képzett befejezett ige között. Például a *стирать* ige mellett a gyakorlatban egyaránt párosnak (korrelánsnak, természetes perfektívumnak) tekinthetjük a *выстирать*, illetve a *постирать* igét, vagy a *злиться* ige esetében a *разозлиться, обозлиться, озлиться* változatokat. b) Perfektíváláskor az alapige különböző lexikai jelentéseiben más-más ige kötőt választ (vö. *бить–побить кого-л.*, ill. *бить–пробить*: 1. <о часах> *Пробило двенадцать*, 2. *Он бьет / пробил по воротам*).

2) A fentebb bemutatott mondatátalakítások alapján az azonos lexikai jelentés követelményét nem lehet kiterjeszteni az igeszemléleti oppozíciók mindegyik megjelenési formájára. Az ige párok egy bizonyos szemantikai típusánál (erről ld. alább külön alfejezetben) nem teljesülhet a lexikai azonosság kritériuma, ha ún. erős oppozícióval van dolgunk, azaz mindkét szemlélet „erős helyzetet” foglal el – tehát a folyamatos ige a kibontakozó folyamatot fejezi ki, vagy egyfajta állapotot rögzít, míg a vele szemben álló befejezett az eredményesen lezárult cselekvést jelöli. Ilyen szembeállítás esetén előfordul, hogy a magyarban különböző lexikai jelentésű igékkel adjuk vissza az orosz ige pár folyamatos és befejezett jelentését, a folyamatosat olykor más tövű igével vagy körülíró szerkezettel. Illusztrálásképpen néhány példa: *Раненый умирает* 'haldoklik' – *Он умер* 'meghalt', *Туристы загорали* 'napoztak, sütkeztek' – *Они загорели* 'lesültek, leégtek'. *Команда выигрывает* 'nyerésre áll, vezet' – *Она выиграла* 'nyert', *Брат поступал в университет* 'felvételizett' – *Он поступил в университет* 'felvételt nyert, bejutott'. *Ученик решал задачу* 'foglalkozott a feladattal' – *Он решил задачу* 'megoldotta a feladatot' *Он дочитывал книгу* 'vége fele járt a könyv olvasásának' – *Он дочитал книгу* 'végigolvasta a könyvet'. A teljes lexikai azonosság abszolút voltát kétségesé teszi az igeszemléletnek az a használati formája is, amikor a befejezett igével tagadjuk a folyamatos igével leírt tényállást: *решал, но не решил; ловил, но не поймал* és hasonló kontextusok.

2.1. Összegezve tehát, a szemléletpáron belüli lexikai azonosság mindenekelőtt az ún. triviális szembeállítások esetén valósul meg (ld. a fenti átalakításokat), továbbá érvényes a különböző „gyenge” oppozíciókra is, így például az 'általános tényközlő jelentés (foly.) – konkrét tényközlő jelentés (bef.)' szembeállítására, de álláspontom szerint nem érvényes, illetve erősen vitatható, amikor a folyamat és a cselekvés befejezettsége áll szemben egymással. Tömören és szemléletesen világít rá erre a kettősségre Anna Zaliznyak és Alekszej Smeljov: csaknem mindegyik páros imperfektív ige paradox módon voltaképpen két igét rejt magában: az egyik az „igazi”, „teljes értékű” folyamatos ige, amely folyamatot vagy állapotot jelöl, a másik – pusztán helyettesítője a befejezett igének: mintegy az árnyéka, hasonmása, mely reprodukálja annak minden sajátosságát (Zaliz-

nyak–Smeljov 2000: 62). Elfogadva, hogy az igepáron belüli lexikai jelentésbeli azonoság a két ellentétes szemlélet erős oppozíciójában nem teljesül (vagy legalábbis nem minden igepár esetében teljesül egyértelműen), a szemléletpár fogalmának meghatározását is célszerű pontosítanunk. Ennek megfelelően **a szemléletpár olyan különböző aspektusú igék szembeállítás, amelyben a korrelánsok lexikai jelentésbeli azonosága abban nyilvánul meg, hogy praesens historicum és iterativitás pozíciókban (tehát az ún. triviális pozíciókban) a folyamatos ige is képes kifejezni azt az eseményt, amelynek jelölése alaphelyzetben a befejezett igehez köthető.** Ez a meghatározás a „tisztá”, „teljes értékű”, lényegében a senki által sem vitatott párokra vonatkozik, s ez nagyjából megfelel a lexikográfiai alkalmazásnak is.

1.2. A szemléletpárok tágabb értelmezése

Az igeszemléleti korrelációk meghatározásának egyik problémája, hogy az egymáshoz rendelt igéket nem egyforma mértékben jellemzi a szemantikai összetartozás. Ezenkívül az aspektusbeli viszony lehet részleges is, amiből bizonyos helyzetekben egyáltalán nem következik a lexikai jelentés azonossága. Vizsgáljuk meg egy konkrét példán, miképpen értendő a részlegesen megvalósuló szemléleti viszony! Például a folyamatos ige csupán a kibontakozó folyamatot jelöli, a megfelelő befejezett pedig a cselekvés végpontját, határpontját. Ez a szemléletpárság mellett szól. Ugyanakkor azonban a kizárólagos folyamatjelentésből adódik, hogy az ilyen típusú viszonyban az imperfektívum nem használható az ún. triviális pozíciókban, azaz nem képes megjeleníteni a befejezett ige lexikai jelentését elbeszélő jelenben vagy ismétlődő cselekvés esetén. Szigorúan véve tehát a szemléleti párság kritériuma nem teljesül. Pontosán ezt a viszonyt mutatja be például az *искать–найти* szembeállítás, amely, bár kétségtelenül különböző lexikai jelentések szembeállítás (tehát a meghatározás szerint nem szemléletpár), mégis bizonyos típusú kontextusban az erős aspektusbeli oppozícióra jellemző párként viselkedik. Vö.: *искал, но не нашёл (искал и наконец нашёл)* funkcionálisan ugyanaz a modell, mint például *решил, но не решил (решил и наконец решил)*. Adódik tehát a kérdés: szemléletpárral van-e dolgunk, vagy csupán egy lexikai szembeállítással, amelynek szemantikai alapja a „próbálkozás” és a „sikeres végrehajtás”? Erre két eltérő válasz adható: a kutató nyelvész számára az említett szembeállítás természetesen nem pár, de mivel a gyakorlati oktatásban nem célszerű eleve elutasítani azt, aminek van funkcionális alapja, ezért pedagógiai megközelítésben egy tágabb értelmezés tűnik célravezetőnek, mely szerint a folyamat és az eredmény kifejezésében az *искать* és a *найти* ige is egymás korrelánsainak tekinthetők, azaz párt alkotnak. Természetesen azonban csak *részleges* szemléleti korrelációról lehet szó, mely kizárólag az említett szembeállításra korlátozódik. Ami pedig egy ilyen állásfoglalás nyelvészeti megalapozottságát illeti, esetünkben a részleges igepárság elismerése mellett szól az az érv, hogy a célirányos (bizonyos határpont elérésére irányuló) cselekvésekhez (nagy általánosságban) hozzátartozik azok természetes végkifejlete, amelyet a megfelelő befejezett ige jelöl.

Mielőtt továbbsmennénk a szemléletpárok tágabb értelmezésének bemutatásában, vizsgáljuk meg közelebbről a folyamatos alapigék általános jelentéstartalmát abból a szempontból, hogy (elsődlegesen) mely igék alkalmasak a páralkotásra, és milyen szemantikájú igék sorolódnak az abszolút folyamatos igék közé. Ezzel összefüggésben az ige *terminatív jelentésének* kell figyelmet szentelnünk.